

EKOLOŠKO-PRAVNI ASPEKTI NOVOG NEMAČKOG ZAKONA O KORPORATIVNOJ DUŽNOSTI PAŽNJE U LANCIMA SNABDEVANJA – ISPITIVANJE DEJSTVA NA PRAVNE SUBJEKTE U REPUBLICI SRBIJI

Sažetak

Predmet rada je aktuelna novina nemačkog zakonodavca u oblasti korporativne dužnosti pažnje u lancima snabdevanja i njenim ekološko-pravnim aspektima, kao i ispitivanje dejstva na pravne subjekte. U Saveznoj Republici Nemačkoj je 1. januara 2023. godine stupio na snagu zakon koji uređuje ekstrateritorijalnu dužnost pažnje kao obavezu za nemačka privredna društva određene veličine u pogledu poštovanja ljudskih prava i zaštite životne sredine u lancima snabdevanja (Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten). Ovaj zakon se smatra najambicioznijim poduhvatom u svetskom trendu regulisanja dužnosti pravnih lica ove vrste, a u najvećem broju rešenja sledi logiku sadržanu u Rukovodećim načelima UN o biznisu i ljudskim pravima uz dva bitna odstupanja. Prvo, najznačajnija razlika jeste izostanak građanskopravne odgovornosti nemačkih privrednih društava prema žrtvama kršenja ljudskih prava i zaštite životne sredine. Drugo, domet dužnosti pažnje je uži nego u Rukovodećim načelima i obuhvata sopstvenu oblast poslovanja i neposredne snabdevače (ugovorne partnere), dok su posredni snabdevači obuhvaćeni dužnošću pažnje tek ukoliko postoji za to povod, to jest „supstancijalno saznanje” o mogućim povredama. U radu se pokazuje da ovaj zakon, pod određenim uslovima, može imati pravnog dejstva i na privredna društva registrovana u Srbiji, a da se očekuje faktičko dejstvo (u ekonomskom, tehničko-organizacionom i poslovnom domenu) na određene grupe srpskih pravnih subjekata, koje će svoje poslovanje *de facto* morati uskladiti sa obavezama koje ovaj zakon nameće

* Advokat u Beogradu, Srbija.

E-mail: ljubica.tomic@tsg.rs

njihovim nemačkim ugovornim partnerima ukoliko žele da sa njima zaključuju ugovore, te se u nastavku rada daje klasifikacija ovih srpskih pravnih subjekata. U zaključku se izvodi preporuka donošenja nacionalne strategije u oblasti biznisa i ljudskih prava u Srbiji, jer bi to mogao biti početni korak za usklađivanje poslovanja srpskih privrednih subjekata koji teže zaključivanju ugovora sa ugovornim stranama iz Nemačke i drugih zemalja EU.

Ključne reči: nemačko pravo, korporativna dužnost pažnje, ljudska prava, ekologija, lanac snabdevača.

ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECTS OF THE NEW GERMAN LAW ON CORPORATE DUE DILIGENCE IN SUPPLY CHAINS – IMPACT ANALYSIS ON SERBIAN LEGAL ENTITIES

Summary

This paper analyses the current novelty of the German legislator on corporate due diligence obligations, and its environmental aspects, and examines its impact on Serbian legal entities. On the 1st of January 2023 the law regulating the extraterritorial due diligence obligations for German companies of a certain size for the prevention of human rights violations and environmental protection in supply chains was released (Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten). This law is considered to be the most ambitious project in the global trend of imposing such obligations to legal entities, and in most of its solutions, it follows the logic of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, with certain differences. The analysis indicates the two most important differences. First, the most significant difference is the absence of civil liability of German companies towards victims of human and environmental rights violations. Second, the scope of the due diligence obligation is narrower than in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, covering the company's operations and direct suppliers (contractors), while indirect suppliers are covered only if there is the cause, a "substantial knowledge" of possible violations. The analysis shows that this German law, apart from its possible legal effects on companies registered in Serbia, is expected to have factual effects (in the economic, technical-organizational and business areas) on

Serbian legal entities, as the operations of Serbian companies will have to be harmonized with the obligations that this law imposes on their German contractual partners, and provides a classification of such Serbian legal entities. The paper recommends the adoption of a national strategy on business and human rights in the Republic of Serbia, as this could be the first step towards harmonizing the operations of Serbian legal entities with their counterparts from Germany and other EU countries.

Keywords: German law, corporate due diligence obligations, human and environmental rights, supply chains.

1. Uvod

Nemačko pravo karakteriše donošenje posebnih zakona o određenim pitanjima koja su aktualna u privrednom životu. Takvim pristupom nemački zakonodavac je i ranije pozitivnopravno rešavao aktualna pravna pitanja koja su neretko bila putokaz i model drugim nacionalnim, čak i nadnacionalnim zakonodavcima.¹ Upravo u tom kontekstu pažnju zaslužuje novi nemački zakon koji uređuje dužnost pažnje privrednih društava u pogledu poštovanja ljudskih prava i zaštite životne sredine. Ovaj nemački zakon je prvog dana 2023. godine stupio na pravnu snagu,² čak pre nego što je doneta Direktiva Evropske unije u istoj materiji, koja je u tom momentu bila pripremljena i objavljena samo u formi nacрта (European Commission, 2022)³ i koja na dan pisanja ovog rada (maj 2023. godine) još uvek nije usvojena. Nemački Zakon o korporativnoj dužnosti pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava u lancima snabdevanja (ZDPLJP, 2023), *Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen*

¹ Tako, na primer, u oblasti opštih uslova poslovanja donet je poseban Zakon o uređenju opštih uslova poslovanja 1976. godine, koji će kasnije poslužiti i kao osnova za rešenja u oblasti potrošačkog prava Direktive 93/13/EEZ. Vid. (Vukadinović, 2021, p. 352). Isto je bilo i u oblasti prava trgovinskih zastupnika, gde su nemačka zakonska rešenja Trgovačkog zakonika iz 1897. godine, sa novelama iz 1953, poslužila kao osnova za Direktivu (EEZ) br. 86/653 o koordiniranju pravnih propisa članica u pogledu samostalnih trgovinskih zastupnika, vid. (Küstner & Thume, 2016, p. 3).

² Zakon o korporativnoj dužnosti pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava u lancima snabdevanja stupa na snagu 1. januara 2023. godine (prilog 1, čl. 5.1. Zakona), osim odredaba koje se odnose na nadležnost, ovlašćenja i postupak organa državne uprave, koje su stupile na snagu dan nakon objavljivanja zakona (a to su čl. 13.3, 14.2 i 19-21). Zakon je objavljen 22. jula 2021. godine u službenom glasilu SRN, *Bundesgesetzblatt* 2021, I, Nr. 46.

³ Na ovaj nacrt je (do dana predaje ovog rada) Evropski parlament 1. juna 2023. godine dao u prvom čitanju svoje amandmane (European Parliament, 2023).

in Lieferketten,⁴ smatra se najambicioznijim poduhvatom u svetskom trendu regulisanja dužnosti pravnih lica radi sprečavanja kršenja ljudskih prava i na dan pisanja ovoga rada jeste najmlađi zakon koji uređuje ovu oblast u Evropskoj uniji (Grabosch, 2021, pp. 16-17).⁵ Cilj zakona jeste zaštita međunarodno priznatih ljudskih prava, među kojima su i ekološka prava, i to propisivanjem ekstrateritorijalnih obaveza nemačkim privrednim društvima u cilju poštovanja navedenih prava. U tom smislu nemački zakonodavac uspostavlja direktnu odgovornost privrednih društava⁶ za povredu dužnosti pažnje koja je propisana radi sprečavanja kršenja ljudskih prava. Istini za volju, predmetni nemački zakon ne uspostavlja posebnu pravnu odgovornost građanskopravne prirode u odnosu na žrtve⁷ postupaka kojima se krše ljudska prava u lancu snabdevanja, što se smatra jednom od ključnih tačaka kritike zakona,⁸ već se ograničava na javnopravne sankcije kao što su novčane kazne i upravne

⁴ Zvanični skraćeni naziv zakona na nemačkom jeziku je kovanica *Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz* ili skraćenica *LkSG*, kako je u samom službenom glasilu objavljeno, vid. (*Bundesgesetzblatt* 2021, I, Nr. 46, 22. juli 2021, p. 2959). Nezvanični prevod zakona na engleski jezik je *Act on Corporate Due Diligence Obligations for the Prevention of Human Rights Violations in Supply Chains*. Vid. (Grabosch, 2021, p. 237).

⁵ Pre posebnog nemačkog zakona, u Evropi je zakon o korporativnoj dužnosti pažnje u odnosu na ljudska prava donet u Francuskoj (*Loi de Vigilance*) i Holandiji (*Dutch Child Labour Due Diligence Law*). Krajewski *et al.* ističu da je u istoj godini kao i u Nemačkoj donet propis u Norveškoj koji se odnosi na korporativnu dužnost pažnje i ljudska prava i daju detaljan prikaz razlika u sadržini i obimu zahteva dužnosti pažnje u ova dva propisa, ali da nijedan od navedena dva zakona ne nudi građanskopravnu odgovornost korporacija prema žrtvama povrede ljudskih prava u lancima snabdevanja (Krajewski *et al.*, 2021, pp. 550-551, 558).

⁶ O opravdanosti direktne pravne odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog njihovog kršenja ljudskih prava vid. (Beširević, 2018, pp. 35-38).

⁷ Pojam „žrtva” bi se mogao zameniti i izrazom „pogođena lica”, dok bi termin „oštećeni” čini se bio nedovoljno precizan i uži. U radu će se koristiti termin „žrtva”, imajući u vidu da je ustaljen u literaturi (Beširević, 2018, pp. 21-42; Topić, 2020, pp. 261-264; Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima, 2023).

⁸ Bliže o ovoj vrsti građanskopravne odgovornosti i uslovima za mogućnosti njenog uvođenja u nemačko pravo, vid. (Krajewski, 2018, pp. 55-75; Danzl, Dauner-Lieb & Wittwer, 2020). Uvođenje odgovornosti za naknadu štete za povrede ljudskih (i ekoloških) prava od strane trećeg lica (snabdevača) bio je predmet velikih rasprava u toku izrade ovog zakona. Od tog koncepta se odustalo, iako se probija u pravnoj teoriji, a temelj je postavljen *soft law* pravilima Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima (2011). Navedeni koncept prepoznat je u sudskoj praksi u, sada već istorijski važnoj, odluci Vrhovnog suda Ujedinjenog Kraljevstva (*Supreme Court UK*) u slučaju *Lungowe v Vedanta* (2019) u kojoj je utvrđeno da englesko društvo-majka prema engleskom pravu i pod određenim uslovima odgovara za naknadu štete nastale usled kršenja ljudskih prava od strane društva-ćerke koje posluje van Engleske. O ovom slučaju detaljno vid. (Van Ho, 2020, pp. 110-116). O odgovornosti za štetu nanetu žrtvama u lancu snabdevača kršenjem ljudskih i ekoloških prava koja je prihvaćena pod određenim uslovima u francuskom zakonu u istoj materiji, *Loi de vigilance* iz 2017. godine, sa izmenama *Code de Commerce*, vid. (Rühl, 2020, pp. 1414-1415).

mere ograničavanja u javnim nabavkama. S druge strane, nemačka država je prilikom donošenja ovog zakona imala u vidu i preporuke sadržane u Mاستrihtskim načelima o ekstrateritorijalnim obavezama država u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the area of Economic, 2011, No. 24-25) te je utvrdila niz obaveza za privredna društva, kao nadržavne aktere, radi poštovanja ljudskih i ekoloških prava u svim zemljama sveta (De Schutter, Eide, 2012, pp. 1134-1144, Grabosch, 2021, p. 22). Pravni okvir koji je nemački zakon odredio zasnovan je na *soft law*⁹ rešenjima sadržanim u Rukovodećim načelima Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima iz 2011. godine (United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, Guiding Principles on Business and Human Rights, New York and Geneva, 2011)¹⁰, uz određena odstupanja, kao što je navedeni izostanak građanskopravne odgovornosti, a o kojima će u daljem radu biti reči.

Predmet ovog rada jeste ispitivanje dometa ovog nemačkog zakona u oblasti ekološko-pravne materije,¹¹ predmeta, obima i pravne prirode dužnosti pažnje koju propisuje, njegove teritorijalne i personalne primene, kao i razmatranje mogućeg dejstva ovog zakona na pravne subjekte u Republici Srbiji imajući naročito u vidu njegove odredbe u oblasti zaštite životne sredine.

2. Dužnost pažnje privrednih društava u lancima snabdevanja u cilju zaštite životne sredine

Predmet dužnosti pažnje privrednih društava su unapred zakonom određeni rizici, kao stanja u kojim na osnovu stvarnih okolnosti postoji dovoljno velika verovatnoća povrede neke od zakonom utvrđenih zabrana kršenja ljudskih prava i povreda zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 2. 2). U pogledu rizika koji mogu nastupiti za životnu sredinu,¹² u zakonu se kao pravno relevantne izdvajaju četiri

⁹ O *soft law* prirodi Rukovodećih načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima u formalnom smislu, ali i njihovoj obavezujućoj međunarodnoj snazi u sadržinskom smislu, vid. (Černić, 2021, pp. 607-608). O kontroverzi razvoja debate o ljudskim pravima i biznisu, koja paradoksalno legitimishe *status quo*, i o mestu Rukovodećih načela UN vid. (Massoud, 2013, pp. 7-17).

¹⁰ O navedenim Rukovodećim načelima UN i ekstrateritorijalnim obavezama država u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava vid. (Topić, pp. 261-264).

¹¹ Ekološko pravo i pravo životne sredine u ovom radu koriste se kao sinonimi. O mogućem viđenju nepotpunosti takvog korišćenja termina i mogućim drugačijim shvatanjima vid. (Lukinović & Jović, 2021, p. 31).

¹² Odredbe čl. 2.2.9, kao i stav 3.1-8 ZDPLJP-a definišu zabrane u oblasti zaštite životne sredine. Pored zabrana koje su relevantne za zaštitu životne sredine, zakon određuje i druge zabrane poput zabrane rada dece, prinudnog rada, kršenja propisa o zaštiti na radu, nepoštovanja slobode

grupe zabrana: prvo, zakonom je definisana opšta zabrana izazivanja štetnih promena po životnu sredinu; drugo, utvrđene su zabrane koje se odnose na proizvodnju žive, upotrebu i postupanja otpadom žive; treće, obuhvaćene su zabrane koje se odnose na postupanja vezana za dugotrajne organske zagađujuće supstance i četvrto, određene su zabrane u pogledu opasnog otpada. Uz navedene četiri grupe zabrana nemački zakonodavac je postavio i jedno opšte pravilo o zabrani kršenja ljudskih prava (ZDPLJP, čl. 2.2.12), pod koje se prema našem mišljenju mogu podvesti i kršenja ekoloških prava, imajući u vidu da se i pravo zaštite životne sredine može izjednačiti sa ljudskim pravom, a o čemu će u nastavku rada biti reči.

Opšta zabrana izazivanja štetnih promena po životnu sredinu: Kao opštu zabranu zakon je postavio izazivanje štetnih promena u zemljištu, zagađenje vode, vazduha, štetnu emisiju buke i prekomernu potrošnju vode, koje (1) u velikoj meri ugrožavaju prirodnu bazu za dobijanje i proizvodnju hrane; (2) uskraćuju čoveku pristup čistoj pijaćoj vodi; (3) otežavaju ili uništavaju čoveku pristup sanitarnim postrojenjima ili (4) štete čovekovom zdravlju. Dakle, među pravno relevantnim rizicima, na koje se odnosi korporativna dužnost pažnje u lancu snabdevanja, uvek se mora imati u vidu navedena opšta zabrana izazivanja promena koje su štetne po životnu sredinu. Valja primetiti da je zakon obuhvatio jedino štetne promene u životnoj sredini ukoliko one utiču na pijaću vodu i zdravlje čoveka, dok je uticaj navedenog na životinjski svet ostao van domašaja zakona (ZDPLJP, čl. 2. 2. 9).

Zabrane koje se odnose na živu: U vezi sa opasnostima vezanim za proizvodnju, upotrebu i odlaganje žive, nemački zakonodavac se opredelio za upućujuće norme i iste vezao za Međunarodnu konvenciju o živi (Minamata konvencija, 2013). Tako je kao relevantne rizike za dužnost pažnje u lancu snabdevanja u pogledu žive odredio: (1) zabranu proizvodnje proizvoda koji sadrže živu u skladu sa čl. 4. 1 i Aneksom A, deo I Minamata konvencije; (2) zabranu upotrebe žive i jedinjenja od žive u proizvodnim procesima u smislu čl. 5.2 i Aneksa B, deo I Minamata konvencije od datuma izlaska utvrđenog konvencijom za takve proizvode i procese; kao i (3) zabranu postupanja sa otpadom koji sadrži živu suprotno odredbama čl. 11. 3 Minamata konvencije (ZDPLJP, čl. 2.3. 1-3). U ovom delu nemački zakonodavac se u potpunosti oslonio na odredbe Minamata konvencije, koju je Nemačka ratifikovala još 2017. godine. Srbija je Minamata konvenciju samo potpisala, ali je do trenutka pisanja ovog rada nije ratifikovala.¹³

sindikalnog udruživanja, kršenja ravnopravnosti u radu, uključujući jednakost u pogledu zarade, neprimerenosti zarade, protivzakonitih prinudnih iseljenja i oduzimanja zemlje, šume i vode, upotrebe snaga obezbeđenja sa prekomernom upotrebom sile, koje su od značaja za poštovanje ljudskih prava i koje su predmet dužnosti pažnje (čl. 2.2. 1 i tač. 2 ZDPLJP), mada o njima u okviru ovog rada neće biti detaljnije reči budući da nisu obuhvaćene prethodno određenim predmetom ovog rada.

¹³ Nemačka je ratifikovala Minamata konvenciju 2017. godine (BgBl 217 II, pp. 610, 611), a Srbija

Zabrane u pogledu dugotrajnih organskih zagađujućih supstanci sadržanih u Stokholmskoj (POPs) konvenciji iz 2001 (vid. Lukinović & Jović, 2021, pp. 59-62): Zagađujućim supstancama (PoPs) se smatraju one koje se u prirodi teško razgrađuju i koje se stoga šire putem vazduha, vode, lanaca ishrane (Grabosch, 2022, p. 107). Zakon je odredio kao relevantnu zabranu proizvodnju i korišćenje hemikalija imajući u vidu Stokholmsku konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama,¹⁴ kao i zabranu rukovanja, sakupljanja, skladištenja i odlaganja otpada na način koji nije bezbedan po životnu sredinu u skladu sa odredbama koje važe u nacionalnom pravu u skladu sa čl. 6. 1. d. tač. I i II Stokholmske konvencije (ZDPLJP, 2023, čl. 2, 3, 4-5) Nemačka je Stokholmsku konvenciju ratifikovala 2009. godine (BGBl. 2009 II pp. 1060, 1061), a takođe i Srbija iste godine, i to bez rezervi (Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009).

Zabrane vezane za opasni otpad koje su predmet Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju iz 1989 (Lukinović & Jović, 2021, pp. 93-97): Zabrana izvoza opasnog otpada je zakonom utvrđena kao pravno relevantna kroz upućivanje na odredbe Bazelske konvencije,¹⁵ te je obuhvaćena korporativnom dužnošću pažnje zabrana izvoza: (1) u stranu ugovornicu, koja je zabranila uvoz takvih opasnih otpada ili drugih otpada u smislu Bazelske konvencije (čl. 4.1.b); (2) u državu uvoza u smislu čl. 2.11 Bazelske konvencije, koja se pismeno nije saglasila sa određenim uvozom, u slučaju kada država uvoza nije zabranila uvoz takvih opasnih otpada (Bazelska konvencija, čl. 4.1.c); (3) u državu koja nije strana ugovornica Bazelske konvencije (Bazelska konvencija, čl. 4.5); (4) u državu uvoza, ako se opasnim otpadima ili drugim otpadima upravlja na način koji nije bezbedan po životnu sredinu u državi uvoza ili drugde (Bazelska konvencija čl.

ju je samo potpisala 9. oktobra 2014. godine, ali je nije ratifikovala. O potrebi ratifikacije vid. (Mart, 2015, pp. 7-14).

¹⁴ Zakonodavac se poziva na čl. 3, st. 1 slovo a, Aneksa A Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama od 23. maja 2001. godine (BGBl. 2002 II, p. 803, 804) (POPs konvencija), poslednji put izmenjena Odlukom od 6. maja 2005. godine (BGBl. 2009 II, p. 1060, 1061), u verziji Uredbe (EU) 2019/1021 Evropskog parlamenta i Saveta od 20. juna 2019. godine o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama (ABl. L 169 od 26. maja 2019, p. 45), koja je poslednji put izmenjena delegiranom uredbom (EU) 2021/277 Komisije od 16. decembra 2020. godine (ABl. L 62 od 23. februara 2021, p. 1).

¹⁵ Pojmovno ZDPLJP definiše da se ovo odnosi na Bazelsku konvenciju (poslednji put izmenjena Trećom uredbom o izmeni Aneksa uz Bazelsku konvenciju od 22. marta 1989. godine od 6. maja 2014. godine), a u smislu Uredbe (Evropske zajednice) br. 1013/2006 Evropskog parlamenta i Saveta od 14. juna 2006. godine o kretanju otpada (ABl. L 190 od 12. jula 2006, p. 1) (Uredba (Evropske zajednice) br. 1013/2006), koja je poslednji put izmenjena delegiranom uredbom (EU) 2020/2174 Komisije od 19. oktobra 2020. godine (ABl. L 433 od 22. decembra 2020, p. 11).

4.8, rečenica 1); (5) zabrane izvoza opasnih otpada od strane država navedenih u Aneksu VII Bazelske konvencije u države koje nisu navedene u Aneksu VII (Bazelska konvencije, 4A i čl. 36 Uredbe (Evropske zajednice) br. 1013/2006), kao i zabrane uvoza opasnih otpada i drugih otpada iz države koja nije strana ugovornica Bazelske konvencije (Bazelska konvencija, čl. 4.5, vid. ZDPLJP, čl. 2, 3, 6-8). Bazelsku konvenciju je Nemačka ratifikovala, a ratifikovala ju je i Srbija bez rezervi 1999. godine (Zakon o potvrđivanju Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju, *Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 2/1999).

Opšte pravilo zabrane kršenja ljudskih prava: Zakonodavac se opredelio da u zabrane uvrsti i jedno dodatno, a suštinski opšte pravilo o zabrani kršenja ljudskih prava, kako se pojedinačnim zakonskim nabravanjem ne bi ograničio na pobrojano i time onemogućio da neka činjenja koja su izvan pobrojanog budu uočena kao rizik koji zahteva dužnu pažnju privrednih društava. Stoga ZDPLJP navodi da je zabranjeno i svako činjenje i neodgovorno propuštanje koje je indirektno pogodno da se na posebno težak način ugrozi neko zaštićeno pravo, a čija je protivpravnost očigledna pri razumnoj oceni svih relevantnih okolnosti (ZDPLJP, čl.2.2.12). Imajući aktuelnu sudsku praksu u vidu, da se pravo zaštite životne sredine može izjednačiti sa ljudskim pravom,¹⁶ zaključujemo da je ovo opšte pravilo primenljivo i na sve oblike povrede u oblasti zaštite životne sredine.

3. Pravna priroda, obim, sadržina dužnosti pažnje

Dužnost pažnje privrednog društva u oblasti zaštite životne sredine odnosi se na rizik, to jest na ono stanje u kome na osnovu stvarnih okolnosti postoji dovoljno velika verovatnoća da jedna ili više od prethodno navedenih zakonskih zabrana budu prekršene. Bitno je razlikovati prekršaj propisane zabrane od predmeta dužnosti pažnje privrednog društva. Predmet dužnosti pažnje privrednog društva je opisani rizik od prekršaja zabrane, a prekršaj zabrane je ostvarenje jednog od pobrojanih rizika. Dakle, privredno društvo ne odgovara za povredu ekoloških prava, već odgovara za nesprovođenje dužnosti pažnje u odnosu na rizike koji do te povrede mogu dovesti (Grabosch, 2021, pp. 26-28). U tom smislu je pravna priroda dužnosti pažnje privrednog društva, koja je predviđena ZDPLJP-om, obligacija sredstva,¹⁷ a ne obligacija cilja privrednog društva u odnosu na krajnji cilj – a to je sama zaštita životne sredine.

¹⁶ U tom smislu je aktuelna i značajna odluka Vrhovnog suda Brazila koja potvrđuje da su konvencije u oblasti ekološkog prava izjednačene sa konvencijama o ljudskim pravima (Kaminski, 2022; Macdonagh, 2022).

¹⁷ U tom smislu i zvanično obrazloženje zakona „Zakon zasniva obligaciju sredstva, ali ne i

Dužnost pažnje privrednog društva sastoji se u tome da se nastupanje rizika kod njegovih snabdevača predupredi, spreči ili da se povreda obaveza zaštite životne sredine i drugih ljudskih prava okonča, o čemu se privredna društva moraju starati na primeren način primenom imperativno propisanih mera (ZDPLJP, čl. 3.1). „Primerenost” u načinu postupanja je pravni standard koji privredno društvo ima primeniti u svakom konkretnom slučaju sprovođenja mera dužnosti pažnje kod svojih snabdevača (ZDPLJP čl. 3, st. 2). Za konkretizaciju ovog pravnog standarda, zakonodavac daje skup pomoćnih kriterijuma:¹⁸ vrsta i obim delatnosti privrednog društva, njegov uticaj na neposredne uzročnike kršenja ljudskih prava i povrede zaštite životne sredine, tipično očekivana težina povrede, reverzibilnost i verovatnoća povrede ljudskih prava i životne sredine, kao i vrsta doprinosa privrednog društva nastupanju uzroka rizika.

Konkretne mere koje se moraju preduzeti u okviru dužnosti pažnje su predmetnim zakonom propisane metodom *numerus clausus*. Dakle, ne postoji opšta odredba dužnosti pažnje i preduzimanja bilo kakvih mera, što doprinosi većem stepenu pravne sigurnosti u primeni ovog propisa. Imperativno propisani spisak mera sastoji se u skupu obaveza privrednog društva u vezi sa upravljanjem rizicima i analizom rizika, davanjem obavezujućih izjava, u preduzimanju preventivnih mera, kao i mera otklanjanja povreda, i u uspostavljanju sistema pritužbi, uz obaveznu izradu propisane dokumentacije i izveštaja i njihovu dostavu nadležnim organima.¹⁹ Dakle, ovde se ne radi o jednokratnoj obavezi privrednog društva u odnosu na procenu rizika svojih snabdevača, već je suština u kontinuiranom sprovođenju svih zakonom propisanih postupaka. U tom delu je logika nemačkog zakonodavca pratila orijentaciju sadržanu u *soft law* pravilima Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima i o tome svedoči izričito i obrazloženje zakona.²⁰

Međutim, u pogledu dometa dužnosti pažnje, odnosno kruga snabdevača, koji su predmet opisane dužnosti pažnje, nemački zakonodavac ne sledi u

obligaciju cilja, niti propisuje odgovornost za date garancije”, (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 2; Grabosch, 2021, p. 120).

¹⁸ Pomoćni kriterijumi su sadržani u čl. 3.2. 1-4 ZDPLJP.

¹⁹ Sve obavezne mere su detaljno regulisane čl. 4-10 ZDPLJP.

²⁰ Vid. obrazloženje zakona uz čl. 3.1 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 41). Obrazloženje zakona, osim na Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima, upućuje i na dopunska pojašnjenja sadržana u dva dokumenta Visokog komesarijata UN za ljudska prava OHCHR (2012) *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretative Guide* i OHCHR (2018) *Corporate human rights due diligence – Getting started, emerging practices, tools and resources*, kao i na Vodič OECD (2012) *Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct*, a i dodatno na OECD vodiče za određene branše. U slučaju dileme kako postupiti, privredna društva treba da se orijentišu prema ovim dokumentima koji su navedeni u obrazloženju zakona, vid. detaljnije (Grabosch, 2021, p. 31).

potpunosti Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima. Naime, navedena *soft law* načela sadrže pravilo o obavezi pravnog lica da sprovodi redovnu analizu rizika celokupnog lanca snabdevača. Za razliku od toga, nemački zakon sadrži stepenovanje opisane obaveze sprovođenja mera dužnosti pažnje koja se ne odnosi na isti način prema celom lancu snabdevača. Prema ZDPLJP, mere analize rizika sprovode se redovno jedino u odnosu na sopstveno poslovanje²¹ i u odnosu na neposredne snabdevače, dok se u odnosu na posredne snabdevače sprovode jedino kada za to postoji konkretan povod.

Važno je uočiti i zaključiti da će se redovno sve propisane mere analize rizika, kao mere dužnosti pažnje u pogledu zaštite životne sredine, svakako sprovođiti i u Republici Srbiji, i to sa jedne strane prema ograncima, predstavništvima, zavisnim društvima nemačkih privrednih društava, koja podležu predmetnom zakonu, ali s druge strane i prema ugovornim partnerima nemačkih kompanija koje imaju sedišta i/ili posluju u Republici Srbiji. Nasuprot tome, u odnosu na posredne snabdevače, koji u lancu snabdevanja ne stoje u neposrednom ugovornom odnosu sa nemačkim privrednim društvom, na koje se ZDPLJP primenjuje, mere dužnosti pažnje se sprovode jedino kada postoji „supstancijalno saznanje” takvog nemačkog privrednog društva o povredi, a to je, prema ZDPLJP-u, kada postoje stvarne indicije koje čine mogućim postojanje povrede ljudskih prava ili prava zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 9.3). Šta spada u krug indicija koje vode ka ovoj vrsti supstancijalnog saznanja i koje izazivaju obaveznu analizu konkretnih rizika još uvek je otvoreno pitanje. Imajući u vidu da je predmetni zakon na dan pisanja ovog rada tek nepuna četiri meseca na snazi, nije bilo moguće utvrditi način primene ili sudsku praksu, ali bi se u narednom periodu do odgovora na ovo pitanje moglo doći analizom slučajeva. Zato se u ovom trenutku možemo baviti analizom stavova pravne teorije. U literaturi postoje stanovišta da su izvori saznanja o takvim indicijama široki, tako da već geografsko poreklo snabdevača (određeni regioni i/ili branše u kojima se proizvodi), pa i izveštaji nevladinih i stručnih organizacija u pogledu kršenja prava zaštite životne sredine mogu poslužiti kao povod za analizu rizika u pogledu poslovanja sa takvim snabdevačem (Grabosch, 2021, p. 52). Drugi autori se pak zalažu za uže shvatanje indicija i samim tim za sužavanje obaveznih provera od strane nemačkih društava (Ehmann, 2021, p. 147).

²¹ „Sopstveno poslovanje” obuhvata svaku delatnost privrednog društva radi ostvarenja cilja poslovanja. Time je obuhvaćena i svaka aktivnost u cilju proizvodnje i prodaje proizvoda i u cilju pružanja usluga, nezavisno od toga da li se ona vrši u nekom mestu u Nemačkoj ili u inostranstvu. U povezanim društvima, u sopstvenu oblast poslovanja kontrolnog društva spada i društvo koje pripada koncernu, ako kontrolno društvo vrši određeni uticaj na društvo koje pripada koncernu (vid. ZDPLJP, čl. 2.6.1).

Ovde bi trebalo napomenuti da postoji shvatanje da je pomenuto stepenovanje, između obaveznosti redovnog sprovođenja mera kod neposrednih snabdevača i nepostojanja te obaveze kod posrednih snabdevača, manje izraženo kod rizika koji se odnose na zaštitu životne sredine (nego kod drugih ljudskih prava), i to zbog same širine pojma „supstancijalnog saznanja”, na šta ukazuje i tekst obrazloženja ZDPLJP-a koji govori o tome da privredna društva treba da provere svoje poslovanje u lancu snabdevanja u pogledu upotrebe i proizvodnje štetnih materija.²² U ovom kontekstu se navedeno prvenstveno odnosi na provere u pogledu zabrana upotrebe i proizvodnje žive i dugotrajnih organskih zagađujućih supstanci.

Za slučaj neispunjenja zakonskih obaveza, kako je u uvodnom delu ovog rada naznačeno, predmetni zakon ne zasniva građanskopravnu odgovornost nemačkog privrednog društva za naknadu štete žrtvama povrede životne sredine (ni drugih ljudskih prava) od strane njegovih snabdevača. Treba podvući da i u tom delu nemački zakonodavac bitno odstupa od Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima, koje ovakvu obavezu sadrži (br. 22).²³ Dobrovoljna naknada navedene štete od strane privrednog društva, saglasno rešenju nemačkog zakonodavca, jedino može biti od uticaja na odmeravanje visine novčane kazne (ZDPLJP, čl. 24.4.7).

Predmetni zakon na opisani način ustanovljava korporativnu dužnost pažnje radi sprečavanja kršenja ljudskih prava i povreda zaštite životne sredine za nemačka privredna društva, koja u Nemačkoj imaju više od 3.000 zaposlenih, dok se ova granica od 1. januara 2024. godine pomera tako što će se zakon primenjivati i na sva privredna društva koja imaju više od 1.000 zaposlenih u Nemačkoj.²⁴ Zakonodavac se primarno rukovodio teritorijalnim principom te

²² Vid. obrazloženje zakona uz čl. 3.1 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, pp. 39-40).

²³ „Kada preduzeća utvrde da su izazvala ili doprinela negativnom uticaju, treba da obezbede ili sarađuju u pružanju obeštećenja primenom zakonom predviđenih postupaka”, Rukovodeća načela UN o biznisu i ljudskim pravima (br. 22). Ovo podrazumeva aktivno učešće u postupku naknade štete, što je izričito navedeno u obrazloženju Rukovodećih načela UN o biznisu i ljudskim pravima (br. 22, obrazloženje). Bliže vid. (Topić, 2020, pp. 268-269). Preporuke u pogledu poboljšanja efektivnosti mehanizama za ostvarivanja ovog cilja date su i u dokumentima razvijenim od strane Visokog komesarijata UN za ljudska prava na zahtev Saveta za ljudska prava UN OHCHR A/HRC/31/19 i A/HRC/ 38/20 add.2. Međutim na ova dokumenta OHCHR-a, po prirodni stvari, nemački zakonodavac se ne poziva u svom obrazloženju već se ograničava na dokumenta OHCHR-a 2012 *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An Interpretative Guide* i OHCHR 2018 *Corporate human rights due diligence – Getting started, emerging practices, tools and resources*.

²⁴ U broj zaposlenih u Nemačkoj se, u smislu ovog kriterijuma, ubrajaju i lica koja su detaširana na rad van teritorije Nemačke (ZDPLJ, čl.1.1.2).

pod nemačkim privrednim društvom, bez obzira na formu, podrazumeva u smislu svoje primene sva privredna društva koja u Nemačkoj imaju mesto glavne uprave, glavno mesto poslovanja, sedište uprave, statutarno sedište ili ogranak²⁵ (ZDPLJP, čl.1.1-2) – u daljem tekstu: „nemačko privredno društvo”. Dakle, predmetni zakon se primenjuje i na privredna društva registrovana u Republici Srbiji, a koja bi u Nemačkoj ispunila neki od navedenih kriterijuma – primera radi, na nemački ogranak privrednog društva registrovanog u Srbiji, sa odgovarajućim brojem zaposlenih u Nemačkoj.²⁶

Sve u ovom radu opisane i imperativnim normama ZDPLJP-a propisane obavezne mere dužnosti pažnje navedena nemačka privredna društva moraju sprovođiti i ekstrateritorijalno, dakle i van teritorije svoje države, pa i u Republici Srbiji. Drugim rečima, sve imperativno propisane mere dužnosti pažnje u oblasti zaštite životne sredine sprovođiće se i u Republici Srbiji, i to u četiri grupe slučajeva.

Prvo, sve navedene mere dužnosti pažnje moraju se primeniti u oblasti sopstvenog poslovanja – konkretno kod predstavništava, ogranaka, zavisnih privrednih društava na koje nemačko privredno društvo ima odlučujući uticaj (ZDPLJP, čl. 2.6) u Republici Srbiji, ukoliko su oni u zakonskom smislu snabdevači nemačkog društva.

Drugo, mere dužnosti pažnje nemačkog društva moraju se redovno sprovođiti u odnosu na sve neposredne snabdevače sa kojima nemačko društvo ima ugovorni odnos u oblasti proizvodnje ili prodaje proizvoda ili davanja usluga na teritoriji Republike Srbije, ukoliko je takva isporuka nužna za proizvodnju proizvoda nemačkog društva ili za davanje ili primanje predmetne usluge (ZDPLJP, čl. 2.6). Ovim su obuhvaćeni svi neposredni *upstream* snabdevači sirovinama²⁷ ili poluproizvodima, ali i usluge poput skladištenja, čišćenja, upravljanja i zidanja postrojenja i zgrada, kupovina zemljišta. Dodatno, polazeći od zakonske definicije pojma snabdevača, koji obuhvata i aktivnosti koje su usmerene na to da proizvod stigne na konačno mesto određenja,²⁸ merama dužnosti pažnje zbog povrede zaštite životne sredine u Srbiji će biti obuhvaćeni i *downstream* ugovorni partneri poput špeditera, trgovaca, primalaca franšize i slični ugovorni partneri (Grabosch, 2021, p. 37). Stoga je važno napomenuti da zakon doduše jezički govori

²⁵ ZDPLJP je uvrstio i ogranak stranog privrednog društva sa sedištem u Nemačkoj u pojam nemačkog društva na koje se zakon primenjuje. Ovakvim rešenjem je zakonodavac nastojao da spreči mogućnost pokušaja da se premeštanjem sedišta sa teritorije Nemačke u inostranstvo nastavi poslovanje preko nemačkog ogranka i time izbegne primena zakona (Grabosch, 2021, p. 71). Predstavništva stranih lica nisu zakonom obuhvaćena.

²⁶ O primeni zakona na ogranke stranih pravnih lica vid. (Grabosch, 2021, p. 71).

²⁷ Primera radi, i litijumom.

²⁸ U tom smislu obrazloženje zakona uz čl. 2, st. 5 (Regierungsbegründung BT – Drs. 19/28649, p. 40).

o dužnosti pažnje u lancu „snabdevanja” (nem. *Lieferkette*), ali da je snabdevački lanac zakonom definisan relativno široko, tako da obuhvata kako *upstream lanac*, tako i *downstream lanac* snabdevanja. Treba imati u vidu navedenu širinu definicije, jer ni u srpskom jeziku reč snabdevač, a ni u nemačkom jeziku reč *Zulieferer* jezički nije adekvatna i pogrešno može da sugerise uži pojam od zakonom određenog kruga ugovornih partnera na koje se dužnost pažnje, kako je u ovom radu navedeno, odnosi.

Treće, u slučajevima kada privredno društvo iz Republike Srbije nije ugovorni partner nemačkog privrednog društva, ali se nalazi u lancu snabdevanja, mere dužnosti pažnje iz ZDPLJP-a se primenjuju ukoliko postoji u ovom radu opisano „supstancijalno saznanje” nemačkog privrednog društva o stvarnim indicijama koje čine mogućim postojanje povrede ljudskih prava ili prava zaštite životne sredine (ZDPLJP, čl. 9.3).

Uz sve prethodno istaknuto, važno je ukazati i na činjenicu da je ZDPLJP predmet oprečnih kritika.²⁹ Dok jedni smatraju da će se na ovaj način izmeniti paradigma poslovanja u Nemačkoj i da će oznaka *made in Germany* dobiti na ugledu i ceni, drugi smatraju da se nemačka privredna društva (naročito ona srednje veličine) bespotrebno finansijski opterećuju sprovođenjem mera koje zakon predviđa i da im pretili nekonkurentnost ili čak povlačenje sa određenih tržišta u razvoju – što ni tim tržištima nije u interesu.³⁰ Imajući u vidu da je u istoj ovoj materiji objavljen nacrt Direktive Evropske unije (European Commission, 2022) kao i amandmani Evropskog parlamenta u prvom čitanju na taj nacrt (European Parliament, 2023) može se očekivati da će nemački zakonodavac uskladiti svoje propise sa Direktivom, ali i da će dužnost pažnje biznisa u pogledu ljudskih prava i zaštite sredine biti regulisana u svim zemljama EU, što može imati značajnog uticaja na srpske privredne subjekte.

4. Zaključak

Imajući u vidu da sve mere dužnosti pažnje koje predviđa ZDPLJP obavezuju isključivo nemačko privredno društvo, koje je dužno da ih sprovodi, kako u okviru Nemačke tako i ekstrateritorijalno, pa time i na teritoriji Srbije kada su ispunjeni prethodno navedeni uslovi, a da u slučaju njihovog nesprovođenja nemačko društvo snosi sve pravne posledice – možemo zaključiti da predmetni nemački zakon

²⁹ O toku rasprava tokom izrade zakona i suprotstavljenim stavovima pojedinih strukovnih udruženja i komora vid. (Würz & Birker, 2022, pp. 39-41; Freytag, 2020, pp. 29-32).

³⁰ Detaljno o tome vid. ekonomsku ocenu zakona (Febelmayr, Herrmann & Langhammer, 2022).

ima *pravno* dejstvo samo na pravna lica koja su obuhvaćena ovim nemačkim zakonom. Stoga su pravna lica registrovana u Republici Srbiji pod pravnim dejstvom ovog zakona jedino ukoliko imaju mesto svoje glavne uprave, glavno mesto poslovanja, sedište uprave ili svoj ogranak na teritoriji Nemačke i ispunjavaju propisane uslove u pogledu broja zaposlenih u Nemačkoj. Takva pravna lica imaju korporativnu dužnost pažnje u pogledu zabrane kršenja ljudskih prava i zaštite životne sredine u skladu sa predmetnim nemačkim zakonom za svoje poslovanje i u Nemačkoj – ali i ekstrateritorijalno – dakle i za svoje poslovanje u Srbiji i u drugim zemljama u kojima se nalazi zakonom obuhvaćen krug snabdevača.

S druge strane, treba imati u vidu i *faktičko* dejstvo ovog propisa na srpske privredne subjekte, koje se ispoljava u moguća dva vida. Prvo, u procesu poslovanja srpska društva će morati da se prilagode svim zahtevima koje njihovim nemačkim ugovornim partnerima nameće ZDPLJP. To praktično znači da će, ukoliko žele da posluju sa nemačkim partnerima na koje se primenjuje ZDPLJP, morati da imaju u vidu zabrane koje se odnose na oblast zaštite životne sredine i uspostave sve procedure koje su potrebne radi analize rizika u okviru mera dužnosti pažnje. Zato se sa razlogom može očekivati da će ovi zahtevi biti i predmet budućih ugovora ili opštih uslova poslovanja sa nemačkim ugovornim partnerima, o čemu valja voditi računa prilikom zaključenja ugovora u smislu vremena i troškova potrebnih za ispunjenje navedenih zahteva. Drugo, imajući u vidu da je Srbija ratifikovala sve međunarodne konvencije na koje se ZDPLJP poziva, osim Minamata konvencije koja je potpisana bez ratifikacije, može se očekivati da će ugovorni partneri iz Srbije biti *a priori* na listi onih ugovornih partnera sa kojima je poželjno zaključiti pojedine privredne ugovore, imajući u vidu da je primerenost obima mera dužnosti pažnje koje nemački partner mora da ispuni ekonomski isplativija nego u poslovanju sa partnerima iz zemalja koje pomenute konvencije nisu ratifikovale.³¹ Bez obzira na ratifikovane konvencije, valja razumeti da dužnost pažnje podrazumeva primene konkretnih mera radi sprečavanja povreda zaštite životne sredine. Stoga činjenica da je Republika Srbija ratifikovala neku od međunarodnih konvencija jedino može da utiče na to da je stepen dužne pažnje, koju nemački partner mora da primeni u poslovanju sa partnerima iz Srbije, povoljniji za saradnju. Čini se da bi usvajanje nacionalnog akcionog plana u oblasti ljudskih prava i biznisa u Republici Srbiji, u kontekstu unapređenja spoljnotrgovinske saradnje sa Nemačkom i zemljama Evropske unije, kojima očigledno predstoji usvajanje direktive u istoj oblasti, bio nužan početni korak, koji bi istovremeno bio u skladu i sa Rukovodećim načelima UN o biznisu i ljudskim pravima.

³¹ Ovo kada se imaju u vidu dopunski kriterijumi za pravni standard primerenosti, vid. ZDPLJP čl. 3. 2. 3 „tipično očekivana težina povrede i verovatnoća povrede zaštite sredine”.

Literatura

- Beširević, V. 2018. „Uhvati me ako možeš”: Osvrt na problem (ne)odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog kršenja ljudskih prava. *Pravni zapisi*, IX(1), pp. 21-42. DOI: <https://doi.org/10.5937/pravzap0-17017>
- Černič, J. L. 2021. Institutional Actors as International Law-makers in Business and Human Rights: The United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and beyond. *Pravni zapisi*, XII(2), pp. 594-617. DOI: <https://doi.org/10.5937/pravzap0-35034>
- Danzl, K., Dauner-Lieb, B. & Wittwer, A. 2020. *Deutsches, österreichisches und internationales Schadensersatzrecht*. München, C.H. Beck. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406762918>
- De Schutter, O. & Eide, A. 2012. Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly*, 34 (4). pp. 1084-1169. DOI: <https://doi.org/10.1353/hrq.2012.0063>
- Ehmann, E. 2021. Der Regierungsentwurf für das Lieferkettengesetz: Erläuterung und erste Hinweise zur Anwendung. *Zeitschrift für Vertriebsrecht*, 3, pp. 141-151.
- Freytag, A., 2020. Transparente Lieferketten per Gesetz. *Zeitschrift für Wirtschaftspolitik*, 1, pp. 26-33. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfw-2020-2028>
- Grabosch, R., 2021. *Das neue Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz*. Baden-Baden: Nomos.
- Krajewski, M., 2018. *Staatliche Schutzpflichten und unternehmerische Verantwortung für Menschenrechte in globalen Lieferketten*. Erlangen: FAU University Press.
- Krajewski, M., Tonstadt, K. & Wohltmann, F. 2021. Mandatory Human Rights Due Diligence in Germany and Norway: Stepping, or Striding, in the Same Direction?. *Business and Human Rights Journal*, 6, pp. 550-558. DOI: <https://doi.org/10.1017/bhj.2021.43>
- Küstner, W. & Thume, K-H. 2016. *Handbuch des gesamten Vertriebsrechts*. Fachmedien Recht und Wirtschaft. Frankfurt am Main: dfv Mediengruppe.
- Lukinović, M. & Jović, V. 2021. *Ekološko pravo*. Beograd: Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerzitet Union, Beograd.
- Mart, V. 2015. *Međunarodna konvencija o živi: Razlozi za međunarodno regulisanje žive i sadržaj međunarodne konvencije (Minimata konvencija)*. Beograd: Alternativa za bezbednije hemikalije.
- Massoud, S. 2013. Die Guiding Principles on Business and Human Rights – eine absehbar begrenzte UN-Agenda. *Kritische Justiz*, 1, pp. 7-17. DOI: <https://doi.org/10.5771/0023-4834-2013-1-7>
- Rühl, G. 2020. Die Haftung von Unternehmen für Menschenrechtsverletzungen: Die französische Loi de vigilance als Vorbild für ein deutsches Wertschöpfungskettengesetz?. In: Bachmann, G., Grundmann, S., Mengel, A. & Krolop, K. (Hrsg), *Festschrift für Christine Windbichler zum 70. Geburtstag am 8. Dezember 2020*. Berlin: De Gruyter, pp. 1413-1434. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110619805-084>

- Topić, B. 2020. Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima: značajan pokušaj rješavanja pitanja korporativnih kršenja ljudskih prava. *Pravni zapisi*, XI(1), pp. 254-291.
- Van Ho, T. 2020. Vedanta Resources Plc and Another v. Lungowe and Others. *American Journal of International Law*, 114 (1), pp. 110-116. DOI: <https://doi.org/10.1017/ajil.2019.77>
- Vukadinović, S. 2021. Pravnoteorijske karakteristike i pravnodogmatski razvoj nemačkog prava opštih uslova poslovanja. *Strani pravni život*, 65(3), pp. 343-359. DOI: <https://doi.org/10.5937/spz65-33895>
- Würz, K. & Birker, A. 2022. *Das Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz*. Freiburg: Haufe-Lexware. DOI: <https://doi.org/10.34157/9783648157909>

Pravni izvori

- Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal of 22 March 1989. Dostupno na: <https://www.unep.org/resources/report/basel-convention-control-transboundary-movements-hazardous-wastes> (27. 3. 2023).
- Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje „zaštiti, poštuj, otkloni” Okvira Ujedinjenih nacija. Dostupno na: <https://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Portal-ljudska-prava-i-biznis-rukovodeca-nacela.pdf> (27. 3. 2023).
- Stockholm Convention of 23 May 2001 on Persistent Organic Pollutants (POPs Convention). Dostupno na: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-15&chapter=27&clang=_en (27. 3. 2023).
- Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the area of Economic, Social and Cultural Rights. Dostupno na: https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2015/05/Maastricht_ETO_Principles_21Oct11.pdf (27. 3. 2023)
- Minamata Convention on Mercury of 10 October 2013, Dostupno na: <https://mercuryconvention.org/sites/default/files/2021-06/Minamata-Convention-booklet-Sep2019-EN.pdf> (27. 3. 2023).
- Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten vom 16.Juli 2021 BGBl.I.S. 2959 FNA 705-3 (Lieferkettensorgfaltsgesetz – LkSG) – ZDPLJP.
- Zakon o potvrđivanju Bazelske konvencije o kontroli prekograničnog kretanja opasnih otpada i njihovom odlaganju, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 2/1999.
- Zakon o potvrđivanju Stokholmske konvencije o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/2009.

Internet izvori

- European Commission. 2022. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937, Brussels. Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12548-Sustainable-corporate-governance_en (27. 3. 2023).
- European Parliament. 2023. Amendments adopted by the European Parliament on 1 June 2023 on the proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 (COM(2022)0071 – C9-0050/2022 – 2022/0051(COD)). Dostupno na : https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0209_EN.pdf (27. 3. 2023).
- Febelmayr, G., Herrmann, Ch. & Langhammer, R. 2022. Ökonomische Bewertung eines Lieferkettengesetzes. *Research Report Kieler Beiträge zur Wirtschaftspolitik*, No. 42, Juli 22, Kiel Institut für Weltwirtschaft. Dostupno na: https://www.ifw-kiel.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfWPublications/ifw/Kieler_Beitraege_zur_Wirtschaftspolitik/2022/wipo_42.pdf (27. 3. 2023).
- Kaminski, I. 2022. Brazilian court world's first to recognise Paris Agreement as human rights treaty. Dostupno na: <https://www.climatechangenews.com/2022/07/07/brazilian-court-worlds-first-to-recognise-paris-agreement-as-human-rights-treaty/> (27. 3. 2023).
- Macdonagh, E. 2022. Brazilian Supreme Court recognises the Paris Agreement as a "human rights treaty". Dostupno na: <https://www.cliffordchance.com/insights/resources/blogs/business-and-human-rights-insights/2022/08/brazilian-supreme-court-recognises-the-paris-agreement-as-a-human-rights-treaty.html> (27. 3. 2023).
- Regierungsbegründung, BT – Drs. 19/28649. Dostupno na: <https://dserver.bundestag.de/btd/19/286/1928649.pdf> (27. 3. 2023).

